ԱՆՑՅԱԼ տարվա մեծ բռնագաղթի օրերին, երբ Ադրբեջանի սահմաններում մնացած բնիկ հայկական հողերն իրենց տասնյակ գյուղերով ու ավաններով հայազուրկ էին լինում ցորենի արտ ընկած կրակի արագությամբ, շատերը դատապարտված համարեցին նաև Շահումյանի շրջանը: Չգիտեմ, թե ինչը օգնեց այն ժամանակ՝ հայկական բնակավայրերի հավաք դի՞րքը, թե՞ մարդկանց անխուսափ միասնությունը, բայց նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների աղետն անվնաս անցավ շրջանի կողքով: Եվ մենք, Լեռնային Ղարաբաղի, երկրաշարժի ու 200 հազար փախստականների խեղդող ցավի մեջ, նորից մոռացանք Շահումյանը՝ կարծես մերվելով այն քաղուն մտքի հետ, թե մեկ է՝ հույս չկա, վաղ թե ուշ այնտեղ էլ է ամեն ինչ վերջանալու:

Բայց շահումյանցիները դիմացան: Աչք չփակեցին, պատրաստ հսկողություն սահմանեցին տագնապի գիշերներով, սիրտ տվեցին մեկը մյուսին, և ահա Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզին միանալու որոշումն ընդունելով՝ հաստատեցին, որ իրենց հողի տեր են ու պիտի պայքարեն հայ մնալու համար: Չեմ մոռանա, թե ինչպիսի հպարտ ոգևորություն առաջացրեց Երևանում որոշման լուրը, թե ինչպես էին մարդիկ հրմշտում իրար, որպեսզի առաջ անցնեն ու կարդան պատին փակցրած «Նոր ուղի» շրջանային թերթը՝ որոշման տեքստով: «Ուրեմն, տեսեք՝ ինչ բարդ շղթա է ստացվել,— հուզվում էին մարդիկ.— Գետաշեն գյուղն ուզում է միանալ Շահումյանին, Շահումյանը՝ Ղարաբաղին, Ղարաբաղն էլ՝ մեզ»: Առաջին՝ սուր ապրումը դեռ չէր մեղմացել, երբ հասավ մի լուր ևս՝ կուսակցության Շահումյանի շրջկոմի արտահերթ պլենումի մասին: Տանը մնալ արդեն չէի կարող, սկսեցի հավաքել համփորդական պայուսակս և թեկուզ դեռ ոչինչ չէի ասել, տնեցիները կռահեցին. «Հա Շահումյան չե՞ս ուզում գնալ...»:

Շահումյանի շրջանը գրավում է պատմական Արցախի մի փոքր հատվածը, ավելի ստույգ՝ Գյուլիստանի մելիքության միջնամասը: Լեռնային Ղարաբաղի Մարզի հետ շուրջ 50 կիլոմետրանոց սահմանն անցնում է հիմնականում Ինջա գետի հոսանքով, մյուս հարևաններն են Ադրբեջանական ԽՍՀ Կասում-Իսմայլովի շրջանը և Խանլարի շրջանը՝ Գետաշեն ու ևս չորս չպարտված հայկական գյուղերով: Շահումյանի տարածքն է 583 քառակուսի կիլոմետր: Համեմատության համար հիշեցնեմ, որ Էջմիածնի շրջանի տարածքը, օրինակ, 366 քառակուսի կիլոմետր է, Նոյեմբերյանինը՝ 538: Բնությունով շատ նման է Իջևանի կողմերին. և՛ անտառապատ լեռներ ունի, և՛ ծաղիկներից վառվռուն ալպիական արոտավայրեր, և՛ շոգ հովիտներ, ուր հասնում է թուզն ու նուռը: Այս տարվա մարդահամարով շրջանում բնակվում է 20.625 մարդ: 15.973-ը հայեր են, 3889-ը՝ ադրբեջանցիներ, 763-ը՝ ռուսներ: Մինչև 1940 թվականը շրջանն ունեցել է զուտ հայկական բնակչություն, բայց այդ թվականին նախանձելի նպատակներով Շահումյանին են միացրել Կասում-Իսմայլովից՝ Ջեյվա, Շեֆեկ և Գյուրզալար, իսկ Խանլարից՝ Թոդան ադրբեջանական գյուղերը: Դրանք շրջանի եզրամասերում են, միջին՝ հիմնական և Լեռնային Ղարաբաղին հարակից մասն իր Շահումյան, Վերին Շեն ավաններով և Ղարաչինար, Մանասիչեն, Գաղբուտ, Խարխափուտ, Գյուլիստան, Էրքեջ, Մանաշիդ, Բուզլուխ, Հայ Բարիս գյուղերով գրեթե ամբողջովին հայկական է, բացառություն են կազմում Ռուս Բարիսը և մի փոքր ադրբեջանական գյուղ: Շրջանի հարստությունը՝ կաթ, միս, կարտոֆիլ, խաղող, գինի, մրգի պահածոներ առաքվում է Ադրբեջանի հանրապետական ֆոնդ, իսկ փոխարենը՝ բավականաչափ աշխատանքային տեղեր չկան, լավ ճանապարհներ չկան, խանութներն էլ, իհարկե, դատարկ են:

Բայց տնտեսական ու սոցիալական պայմաններից չէ, որ բողոքում են շահումյանցիները, ոչ թե դրանք, այլ ազգային շահերի ոտնահարումը, հոգևոր ստրկացման անընդմեջ փորձերը, վերջերս էլ՝ հարազատ հողից ուժով վտարվելու վտանգն է ստիպել մարդկանց ոտքի կանգնել և միանալ ղարաբաղյան շարժմանը: Ընդ որում, Բաքուն իր ճնշումը գործադրել է առանց ավելորդ տեղն իրեն ցույց տալու՝ կուսակցության Շահումյանի շրջկոմի առաջին քարտուղար ազգությամբ հայ ծնողների զավակ Ռուդոլֆ Միրզոևի միջոցով: Իսկ մեր իրականության մեջ երբեմն շատ ավելի հեշտ է խստաշունչ հառ արտասանել Գորբաչովի դեմ, քան թեկուզ մեկ անզգույշ բառ բաց թողնել շրջանի քարտուղարի հասցեին: Միրզոևին Շահումյանում անվանում են «կուճուր Կևորկով», այսինքն՝ «փոքրիկ Կևորկով»: Հուլիս ամսին, երբ շահումյանցիների համբերության բաժակն արդեն լեփ-լեցուն էր և ավելորդ կաթիլի տեղ էլ չէր մնացել, այդ մարդը զգաց, որ տակի աթոռը ճոճվում է, ու միանգամից ցույց տվեց իր իսկական դեմքը: Ահավասիկ մի դրվագ Միրզոևի և երիտասարդ կոմունիստ Ավագ Վելյանի բանավեճից.

— Թեկուզ ձեզ ոչ թե ժողովուրդն է ընտրել, այլ Բաքուն է ուղարկել իր հայտնի նպատակների համար, այժմ պարտավոր եք լինել ժողովրդի հետ, նույնիսկ՝ ժողովրդի առաջ:

— Շնորհակալ եմ խորհրդի համար:

— Ժողովրդի կարծիքը...

— Ժողովրդի կարծիքն ինձ քիչ է հետաքրքրում,— ընդհատել է Միրզոևը,— ես ինտերնացիոնալիստ եմ:

— Բայց, եթե չլսեք հասարակության ձայնը, ժողովուրդը հրաժեշտ կտա ձեզ:

— Այդպե՞ս եք կարծում. ժողովուրդը դեռ կգա ինձ մոտ՝ մեղանչելու և ներողություն խնդրելու:

Երբ խոսք է բացվում շրջանը Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզին միանալու մասին, Միրզոևը սաստիկ հուզվում է: Իսկ հուզվելիս սովորաբար հիշում են սիրտը.

— Քանի դեռ սիրտս բաբախում է,— հայտարարել է նա,— այդպիսի բան չի լինի, թույլ չեմ տա:

Բայց Միրզոևի թույլ տալով չէր արդեն, որ պիտի ղեկավարվեր շահումյանցու կամքը: Հուլիսի 25-ին ամբողջ շրջանից հավաքված հայությունը լցվեց շրջկենտրոնի հրապարակ: Շուրջ 3 հազար հոգի, դեմքով դարձած դեպի վարչական շենքը՝ բռունցք բարձրացրել, վանկարկեցին. «Սե-սիա», «Մի-ա-ցում»: Քարի պես պինդ տղամարդկանց աչքերն անգամ մշուշվել էին:

— Ժողովուրդ, ձե՛զ մատաղ, թեկուզ պարտվելու համար պայքարել է պետք, առանց պայքարի ոչ թե կպարտվենք, այլ ստրուկ կդառնանք:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ՇՂԹԱՆ

ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

Շրջանային խորհրդի 75 պատգամավորներից 59-ը հայեր են, նրանցից 45-ը գրավոր դիմում ներկայացրին՝ պահանջելով խորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Միրզոևի դիմադրությունը հուսահատական էր: Այնուամենայնիվ, նստաշրջանը որոշվեց անցկացնել՝ հաջորդ օրը ժամը 16-ին: Ժողովուրդը պնդեց առավոտյա ժամը 11-ի վրա և դեռ լույսը չբացված՝ նորից գրավեց հրապարակը: Ճիշտ ժամը 11-ին նստաշրջանը սկսվեց: Ներկա էին 69 դեպուտատ, ընթացքում 9-ը ադրբեջանցիներից 6-ը թողեցին դահլիճը: «Շրջանը հայ պահպանելու միակ միջոցը Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզին միանալն է»,— սա եղավ շուրջ 25 դեպուտատական ելույթների ընդհանրական իմաստը:

Անցան քվեարկության: Վեր պարզած ձեռքերն այնքան շատ էին, որ հանդիպածս դեպուտատներից մեկի արտահայտությամբ, «մի պահ թվաց, թե որոշումը հաստատվում է... միաձայն»:

«Հաշվի առնելով շրջանի բնակչության հայկական մասի միահամուռ ցանկությունը և ելնելով նրանց բազմաթիվ դիմումներից, ժողովրդական դեպուտատների շրջանային խորհրդի նստաշրջանը ձայների գերակշռող մեծամասնությամբ (կողմ՝ 55, ձեռնպահ՝ 8) որոշում է.

1. Միջնորդել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առջև քննարկելու «Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի (գյուղական) շրջանը Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմի մեջ մտցնելու» հարցը:

2. Խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին համապատասխան միջնորդագրեր ներկայացնել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին:

3. Խնդրել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին վերահսկողության տակ վերցնել սույն որոշման կատարումը:

4. Ելնելով առանձին ղեկավար աշխատողների՝ մարդկանց անվտանգությունը չերաշխավորելու հայտարարություններից, խնդրանքով դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ պաշտպանության տակ վերցնելու շրջանի բնակչությանը»:

Ժողովուրդը սպասում էր հրապարակում: Հայտնեցին, որ որոշումն ընդունված է: Չհավատացին. ո՞ւր է, ցույց տվեք: Ցույց տվեցին, կարդացին բարձրախոսով ու նոր միայն հրապարակը թնդաց անվերջ «Միացումներով»:

Նույն օրը, երեկոյան կողմ, Բաքվից Շահումյան ժամանեց Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վիկտոր Պոլյանիչկոն: Փորձեց համոզել շրջանի ակտիվին, որ սխալ քայլ է կատարվել, սակայն տեսնելով, որ բան դուրս չի գալիս, ասաց.

— Ով չի ձգտում այստեղ ապրել՝ կարող է գնալ:

Ակտիվը վրդովված աղմուկ բարձրացրեց.

— Ընկերներ, ընկերներ,— բացատրեց Պոլյանիչկոն,— դուք ինձ սխալ հասկացաք, ես ի նկատի ունեի, որ խորհրդային քաղաքացիներն ազատ տեղափոխության իրավունք ունեն իրենց երկրում:

Նստաշրջանի որոշմանը անդրադարձան թե՛ Ադրբեջանի Մինիստրների խորհուրդը և թե՛ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը: Խոսք գցելով «իրադրության ապակայունացմանը ձգտող որոշ ուժերի» մասին՝ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը մերժեց Շահումյանի շրջխորհրդի միջնորդությունը հետևյալ ձևակերպումով. «տվյալ ռեգիոնում վարչական-տարածքային կառուցվածքը փոփոխման ենթարկելու համար քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ հիմքեր չկան»:

Շահումյանցիներն այլ բան, իհարկե, չէին էլ սպասում: Կուսակցության շրջկոմի անդամները, ողջ ժողովուրդը բացեիբաց անվստահություն էին հայտնում Միրզոևի նկատմամբ և անհիմն համարում նրա հետագա աշխատանքը շրջանում: Շրջկոմի՝ օգոստոսի 6-ին հրավիրված արտահերթ պլենումը, ուր քննարկվեց Միրզոևի հարցը, անցավ շատ ավելի դրամատիկ պայմաններում, քան նստաշրջանը: Սկսած օգոստոսի 4-ից ժողովուրդը դարձյալ հրապարակում էր, այս անգամ՝ օր ու գիշեր: Օգոստոսի 5-ին Շահումյան մտան զինված հատուկ ստորաբաժանումներ: Առանց որևէ կոպտության, զինվորների մի մասը դասավորվեց հրապարակում, մյուս մասը մտավ վարչական շենք: «Կիրովաբադից ենք եկել,— ասում էին նրանք,— տեսել ենք ամեն մի վայրենություն, թե ինչո՞ւ են մեզ այստեղ բերել՝ չենք հասկանում. խաղաղ ցույց է, խաղաղ մարդիկ»: Պլենումը սկսված էր, երբ Շահումյանից մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ, Ղարաչինար գյուղի մոտ, անսպասելի արագությամբ հավաքվեց ադրբեջանցիների մի վիթխարի ամբոխ: Տեղացիներ չէին, ինչ-որ մեկի վերին հրամանով «արշավել» էին Կասում-Իսմայլովից, Միրբաշիրից, Աղդամից, Կիրովաբադից...

— Հեռվից անցնում էի՝ մի ջահելի ծոցից ատրճանակ հանեց ու քաշ տվեց վրաս,— պատմեց ինձ ղարաչինարցի մի ծերունի:— Զայրույթից գոռացի, թե ես էլ զրահից ունեմ:

— Իրոք ունե՞ս,— հարցրի ես ծերունուն:

— Չէ, հա՛, որտեղի՞ց: Իմ ձեռքիս կոպալն է:

Թվում էր, թե ընդհարումն անխուսափելի է: Բայց այս անգամ շատ վճռական են պահում իրենց բանակայինները: Ավագ սպան հայտարարում է, որ անկարգությունների դեպքում կկիրառվեն կասեցման ամենածայրահեղ միջոցները: Ամբոխը դուրս է գալիս շրջանի տարածքից ու ցրվում:

Իսկ Շահումյանում նորից ոգևորություն էր. պլենումը բաց քվեարկությամբ ազատել էր Միրզոևին շրջկոմի բյուրոյի անդամի և շրջկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից: Փակ քվեարկությամբ շրջկոմի առաջին քարտուղար էր ընտրվել Վլադիմիր Աղաջանյանը, որը մինչ այդ շրջխորհրդի նախագահն էր և իր ստորագրությունն էր դրել նստաշրջանի որոշման տակ:

Բնիկ շահումյանցի է Աղաջանյանը, 40 տարեկան, բարձրագույն կրթությունը ստացել է Երևանում: Մարդիկ վստահում են նրան, հույս կապում նրա աշխատանքի հետ...

Ահա այսպիսի լարված օրեր ապրեց վերջերս Շահումյանի շրջանը: Ցույցերը, միտինգները և հատկապես՝ նստաշրջանն ու պլենումը ազգային ինքնագիտակցության և արժանապատվության վերելքի պահ հանդիսացան շահումյանցիների համար: Ճիշտ այն անդառնալի պահը, որ Լեռնային Ղարաբաղն ու մեր հանրապետությունն ապրեցին 88-ի փետրվար ամսին: Մարդիկ փոխվեցին՝ նոր, իրենց էլ անհայտ հատկություններ վեր հանեցին հոգու խորքերից, համոզվեցին, որ կարող են տեր կանգնել հայրենի հողին: Ու հիմա, թեկուզ դրությունն անհամեմատ ավելի է լարվել, թեկուզ շրջանը դարձել է կատաղի սպառնալիքների թիրախ, շահումյանցին իրեն ավելի ամուր է զգում: Դրա անխախտ ապացույցներից մեկն այն է, որ շրջանում միանգամից խիստ նվազել է, գրեթե վերացել հայ բնակչության արտահոսքը: Ընդհակառակը, կամաց-կամաց արդեն ուրիշ տեղերից են գալիս՝ իրենց հայրական օջախները չհանգցնելու: Ծանոթացա Արթուր Ղարայանի հետ. երեսունամյա այդ թերապևտը վերջին դեպքերի ազդեցությամբ ընտանիքով Շահումյան է վերադառնում Խաբարովսկից: Միայն թե Արթուրի նմանները դեռ հատուկենտ են: Մինչդեռ քանի՞ հազար շահումյանցիներ են ապրում Երևանում, Աբովյանում, Չարենցավանում, Միջին Ասիայի քաղաքներում, և ուր էլ որ եղա շրջանում, ում հետ էլ որ զրուցեցի, ինձանից նույն բանն էին պահանջում. անպայման գրիր, որ մեռնեք գան, գան, գան...

Ասածս, իհարկե, միայն Շահումյանին չի վերաբերում: Գետաշենի գյուղախմբից ծայր հյուսիսում մինչև Հադրութ՝ ծայր հարավում, բազմաթիվ գյուղեր կան, որ շատ շուտով կարող են դատարկվել: Ու հենց կորցրած գյուղերից կսկսվի նահանջը. չմոռանանք, որ խեղճ հանձնաժողովները գալու են ու գնան՝ մնացողը հողն է և հողի վրա ապրող մարդը: Արցախյան խնդիրը, որից անբաժան են նաև Շահումյանի և Գետաշենի հարցերը, անցած մեկուկես տարում անցել է տարբեր փուլեր և այժմ եկել հասել է իր բուն էությանը. ՈՎ Է ԼԻՆԵԼՈՒ ՀՈՂԻ ՏԵՐԸ:

Դժվարությամբ եմ գրում այս բառերը, բայց բոլորս ենք արդեն հասկանում, որ կանգնած ենք ազգամիջյան մեծ ընդհարման շատ որոշակի վտանգի առաջ... Մինգեչաուրի վերջին մի քանի տասնյակ հայերի՝ օգոստոսի 14-ի երեկոյան, լույս 15-ի գիշերը տեղի ունեցած ջարդ-վտարման մասին լուրերն իմացան մեզ մոտ, ես էլ գուցե չիմանայի, եթե տուժածներին միլիցիայի ուղեկցությամբ չբերեին հենց Շահումյանի շրջան: Ծանր վիրավորներ էլ կային, ջարդից անցել էր ընդամենը կես օր, և նրանց վերքերը դեռևս արյունահոսում էին: Գիտակցաբար չեմ նկարագրի ողբերգության համեմատ մանրամասները, ասեմ միայն, որ «միտինգից» հետո հայերի վրա հարձակված ամբոխը վանկարկել է երկու բառ՝ «Ղարաբաղ» և «Սումգայիթ»: Մենք էլ վանկարկում-պահանջում ենք «Արցախ» և «Միացում»: Սկիզբը նույնն է՝ հողը, մոտեցումներն են խիստ տարբեր: «Միացում» գաղափարը ներառում է հարցի դեմոկրատական և օրինական լուծում, «Սումգայիթը» դրան հակադրված կացինն ու դանակն է: Եվ հիմա կացնի ու դանակի կոչեր են արվում Բաքվի խառնաժողովներում, նույն կոչերը տեսանելիորեն թափգրված են ադրբեջանական մամուլի էջերում: Մարդ ապշում է. այս ի՞նչ ժամանակներում ենք ապրում, ի՞նչ երկրում: Ես մեր այս խելագար վիճակի համար նախևառաջ մեղադրում եմ ոչ թե Ադրբեջանի չափից դուրս ակտիվ ղեկավարներին ու մոլլաներին, այլ կենտրոնական իշխանություններին: Արցախյան աշխարհը ասես մի ծակոց է խորհրդային Միության վիթխարի քարտեզի վրա: Այդ ո՞նց է, որ մեր հսկա պետությունը, որի հետ հաշվի են նստում աշխարհի հզորները, այսքան ժամանակում չի կարողանում լուծել փոքրիկ ու դժբախտ մի հողի խնդիրը, խնդիր, որն ասես հին արկաբեկոր լինի՝ մխրճված երկրի մարմնի մեջ: Հանել այդ արկաբեկորը, կնշանակի ցնցել երկրի ողջ մարմինը, սակայն առանց վիրահատման չի լինելու ոչ մի առողջացում:

Հավատով սկսվեց արցախյան շարժումը, և ահա ակամայից հասել է մի եզրի, որից այն կողմ կարող է մեծ արյուն լինել: Արյունով ոչինչ չի որոշվելու: Չմոռանալով ինքնապաշտպանության իրավունքը, ամեն ինչ պետք է անել հնարավոր ընդհարումը թույլ չտալու համար, ամե՛ն ինչ: Բայց որքան էլ սոսկալի լինի վտանգը՝ նահանջելու տեղ այլևս չի մնացել. Գետաշեն—Շահումյանի շրջան—Լեռնային Ղարաբաղի Մարզ—Հայաստանի Հանրապետություն շղթան ոչ միայն ճակատագրի, այլև մեր գոյատևման շղթան է:

ՍԱՄՎԵԼ ՇԱՀՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՄԻԽԱՅԻԼ ԴՈՒԴԻՆ

Մերթ, սև եղեռն, մերթ Սումգայիթ,
Մերթ՝ կործանվող շեն ու տուն.
Արյո՜ւն, արյուն... Ցավը բախտիդ
Ու՞մ չի հուզում, օ՛, Հայաստան:

Բայց դո՛ւ նորի՛ց պիտի դնես
Հացն ու երգը նույն նժարին.
Հայաստան, ես սիրել եմ քեզ
Հավատամքիդ համար այս հին:

Իմ Ռուսիան էլ տառապանքի,
Հաղթանման իր հին փորձով
Ապրում է քո դաժան կյանքի
Տխրությունը ալեկոծող...

Եղբայրության մեջ ազգերի
Բարձրանում են մռայլ պատեր.
Ու մենք պիտի այս օրերին
Լինենք միմյանց պաշտպան ու տեր:

Թարգմ.՝ Ի. ՄԱՄՅԱՆԻ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

⊗ Սպիտակ: Իտալացիների կառուցած բնակավայր ⊗ Սփյուռքահայ ուսանողները Գոգարանում կատարում են շինարարական աշխատանքներ: